

Cs. Jónás Erzsébet

Kognitív szemantika a fordításban. Orosz kognitív nyelvészet

**(Nyíregyházi Főiskola, Bessenyei Könyvkiadó,
Nyíregyháza, 2012. 149 old. ISBN: 978-615-5097-45-4.)**

Abonyi Andrea Tímea

E-mail: abonyia@zeusz.nyf.hu

A fordítás folyamatában a fordítónak mint elsődleges célnyelvi befogadónak összetett jelentéstulajdonító feladata van. Az univerzális kognitív szövegtartalmak mellett az egyedi, kultúrafüggő, döntően konnotatív jelentéseket is meg kell értenie. Másrészt, ezeket a konnotatív jelentéselemeket a lehető legközelebb kell vinnie a befogadó olvasóhoz. A konnotatív jelentésképződés asszociációs folyamat, amely a befogadók tudatában megy végbe részben szubjektív alapon, részben az egyén fölött álló rendszerben a nyelv, a társadalom, a kultúra szabályai szerint. E jelentésréteg sikeres dekódolására és fordításbeli újrateremtésére akkor van esély, ha a nyelvi és nyelven kívüli tapasztalatok is mozgósításra kerülnek. Hangsúlyos szerep jut a fordítás folyamatában az egyéni észlelési tapasztalatoknak, a kulturális emlékezetnek. A műfordítások mindig olyan környezetben jönnek létre, amelyben egyúttal a legkülönbélebb asszociációk, intellektuális és emocionális reakciók, spontán visszaemlékezések is megjelennek. A műfordítást úgy tekinthetjük, mint egy műalkotást, mint egy szimbólumokból összeálló szöveget, amely szimbólumokba a befogadó a maga módján helyettesíti be a tartalmat. Értelmezésen, jelentésen olyan asszociációs és képzetsorokat értünk, amelyek ezekhez a szimbólumokhoz kapcsolódnak. A fordítás és a befogadás esetében is művészeti szimbólumok szó szerinti és átvitt értelemben vett „lefordításáról” van szó nyelvi, asszociációs és elvont képzetsorokra. A kognitív jelentés-összetevők, a világ konceptuális, nyelvi és művészi képének létrejötté és vizsgálata különböző szinten és mélységben történhet. A kogníció mint a megismerés folyamata az emberi tudatban tükröződő környezetet és az erről kapott információk tudati feldolgozását jelenti.

A kognitív nyelvészet az interdiszciplináris kognitív tudományok egyike. Terminológiája bár angolszász alapokon nyugszik, magán hordozza a nemzeti nyelvtudományok jegyeit is. A kognitív nyelvészet szóképi sémákat, vagyis a befogadási mechanizmus folyamatában ismétlődő dinamikus mintákat állapít meg, amelyek keretében az ember világmegismerése zajlik. A megismerés-tudomány kognitív kerete számos lehetőséget kínál mind a nyelvben rögzült világmegismeret konceptuális és mentális szintjeinek elemző vizsgálatához, mind a fordításokban egy másik világkeretben zajló világreprezentáció nyomon követésére.

A kognitív stilisztika olyan mentális folyamatokra irányítja a figyelmet, amelyek a megértés, a gondolkodás és a megismerés tudati folyamatát kísérik, és ezek mentális reprezentációit befolyásolják. A stilisztikai elemzés kognitív nyelvészeti megközelítése a megismerés-tudomány lehetőségeivel gazdagítja a stílustulajdonítás folyamatáról eddig szerzett ismereteinket. A világról alkotott gondolati, érzelmi, tapasztalati ismereteink összességét a megismerés-tudomány a fogalmi rendszerekre épülő kognitív világgépnek nevezi. Legszelesebb a világról alkotott kognitív képünk, vagyis az a fogalmi rendszer, amely ismereteink bázisát adja. Erre épül egy szűkebb világ, amely a nyelvi formákkal is megnevezhető ismereteinket fogja össze, a nyelvi kép. Az egyénre és közösségre jellemzően alakul a nyelvi világgép ismereti szegmense, ismereteinkből az a szelet, amelyet nyelvileg is meg tudunk nevezni, és amit más nyelven is megértünk. A világ nyelvi képe minden fordításban magán hordozza a szubjektív modalitást, az egyéni értelmezés jegyeit. A nyelvhasználatban tükröződő stílusérték a szöveg létrehozójának és befogadójának a konceptualizációját, világlátását is tükrözi. A konceptualizáció nyelvi leképeződése ugyanakkor a fogalmak aktív zónájából más és más elemeket emel ki a fordító világlátása és az eredeti mű világbábrázolásának párbeszéde során. E másodlagos jelrendszerből különül el a művészi világgép, amely ezekre épülve még szűkebb tartományt ölel fel, és amelyet esztétikai jelként, adott esetben irodalmi műként tartunk számon (vö. Cs. Jónás 2010).

A megismerés-tudomány keretében az orosz kognitív nyelvészeti kutatások a 20. század végén kezdődtek. A megismerés-tudomány keretei között a kognitív nyelvészet orosz képviselői három világgépet különböztetnek meg, amelyek az emberi fogalomalkotás, nyelvhasználat és jelalkotás szintjén egymásra épülnek. Jelen tanulmánykötet az orosz–magyar nyelvi szemantika műfordításbeli és kulturológiai kapcsolódásait taglalja. Az olvasó átfogó képet kap az orosz kognitív nyelvészetről és a magyar–orosz kulturális érintkezés – ezen belül a műfordítás és a kulturológia – kiemelkedő pontjairól kognitív keretbe ágyazva.

Egyik tanulmányában (*Az orosz kognitív nyelvészet fogalmi kategóriái és terminológiai bázisa*) a szerző arra tett kísérletet, hogy bemutassa, általános vonásaiban melyek a kognitív keretű vizsgálatok fogalmi kategóriái, terminusai, hogyan határozhatjuk meg a konceptus fogalmát az orosz kognitív nyelvészeti kutatások tükrében. Egy másik írásában (*Kognitív nyelvészet Oroszországban*) a mai orosz kognitív nyelvészet általános ismertetését és a stilisztikához legközelebb álló kognitív szemantikai irányzat bemutatását tűzte ki célul. A kognitív szemantika nézőpontjából, a fordításelemzések kapcsán ugyanannak a konceptusnak a reprezentációs elemzése különféle nyelvekben alkalmas arra, hogy a nyelvi és kulturális rendszerek nemzeti specifikumát megvilágítsuk, és általuk az egy és ugyanazon konceptus különböző verbalizációját bemutassuk. A nyelvi egység megléte mindig valamely konceptus meglétét bizonyítja, de a konceptus meglétének mint mentális egységnek nyelvi rendszerben való objektivációja nem kötelező. Elmondhatjuk, hogy a lexikális egység hiánya (nyelven belüli vagy nyelvek közötti hiány) nem jelenti a nyelvek tudatában a megfelelő konceptus hiányát. Ez a lehetséges fordítási megoldások problematikájának egyik állandó forrása.

A nyelvhasználatban tükröződő stílusérték a szöveg létrehozójának és befogadójának a konceptualizációját, világlátását is tükrözi. Ez a világkép a romantika idején a nyelv eszközeivel, a szóhasználat, a képi ábrázolás, a zeneiség, a mondatfűzés, a szövegegész szintjén vett részt a jelentésképzésben. Az orosz klasszikusok magyar fordítóinak (Kosztolányi Dezső, Ratkó József, Lator László) tollából származó fordításaik stilisztikai vizsgálata kognitív nyelvészeti keretben tovább gazdagítja az irodalmi alkotásokban rejlő nyelvi világképek megértését.

Egy írói, költői pályakép megismerésében sokszor nem annyira központi-nak tűnő elemek is segíthetnek az arculat karakteres megrajzolásában. Ilyennek véli a szerző Krúdy Gyulának az orosz emberhez, az orosz irodalomhoz való viszonyát. A tanulmány írójában az a kérdés merült fel, hogy a 20. század elején mi jutott el hozzá az orosz világról és ez a kép milyen elemekből rakódik össze. Mindezt a megismerés-tudomány keretébe helyezve, a kogníció aspektusából vizsgálva, Cs. Jónás Erzsébet három kérdés köré csoportosította az elemzését: 1. Milyen konceptuális ismerete volt Krúdynak az oroszokról? 2. Hogyan reprezentálódik az oroszokról szerzett tudás Krúdy narrációjában? 3. Mi alapján hasonlíthatja az irodalomtörténet Krúdy stílusát a klasszikus oroszokéhoz? A szerző elemzésében azt a folyamatot szerette volna világossá tenni, hogyan formálódott Krúdy mentális, tudati világképe kora orosz valóságáról, továbbá milyen csatornákon át jutott az információkhoz, milyen mélységben és milyen nézőpontból rendezte ezeket az ismereteket, és végül ez a mentális kép hogyan épült be a szövegalkotásába, hogyan működött szövegszervező, koherenciateremtő erőként Krúdy műveiben. Krúdy kognitív (világ)képe az orosz valóságról részben a 19. századi orosz romantikus írók, részben a korabeli, 20. század eleji pesti bulvársajtó, a világpolitika és a napi társasági élet hírforrásai mentén, de mindenképp a szubjektív modalitáson átszűrve formálódott. Amit ő gondolt az oroszok világáról, megmaradt a szubjektív mentális recepció szerint feldolgozott olvasmányélmények és a sejtelmes, romantikus népi életképek szintjén. Ezek egyéni fantáziaelemekkel kiszínezve, saját írói metaforarendszerének kognitív terébe beépülve elbeszéléseinek tematizált elemeivé váltak, részeivé lettek az író művészi világképének.

A szerző egyik tanulmányában (*Petőfi és Puskin fordításaihoz*) azt írja, hogy a mesemotívumok tartalmazzák a legjobban megőrzött kulturális mintáinkat, ezekben lelhetők fel leginkább az egyetemes mellett a nemzeti kulturális konstansok (állandók). Ide tartozik a mesékben a világ fogalmi, konceptuális entitásainak képi helyettesítése, metaforizációja, a JÓ és a ROSSZ népi mitologikus megjelenítése. Petőfi orosz fordításait és Puskin magyar fordításait vizsgálva, különösen a mesékre, legendákra épülő elbeszélő költemények és poémák vetik fel a magyar és az orosz világlátás, fogalomértelmezés, vagyis a konceptuális tér különbözőségeinek lehetőségét. Petőfi és Puskin fordítása egyaránt szemléletesen bizonyítja, hogy a világ kognitív képe egészében és részleteiben meghatározza a környezetünk és tudatunk entitásainak nyelvi leképeződését. Petőfi és Puskin fordításai esetében az elemzés tárgya a JÓ és a ROSSZ konceptusának népi mitologikus metaforizációja. A fogalom centruma, magja mindkét nyelvben azonos, de a periférián észrevehető az eltérések saját kultúrára jellemző

reprezentációja. A metaforikus helyettesítés és annak nyelvi formái még így sem fedik le teljes egészében az adott nyelvet beszélők kulturális emlékezetében élő ismereteket, a konceptuális térhez tartozó asszociációkat. Mivel a műfordítás sajátos módon formailag kötött területe a versfordítás, a szótagszám, a rím, a ritmus megtartásához olykor számos lehetőséget fel kell áldoznia a fordítónak, máskor pedig saját eszköztárából kell kitöltenie az adott poétikai keretet. A tanulmány írója úgy véli, hogy Petőfi és Puskin fordításánál nyilvánvaló kötöttséget jelentett a versforma, amely miatt a nyelvi elemek, a szinonimák kiválasztási köre szűkült. A fordítás kognitív keretben történő vizsgálata – akárcsak a vizsgálat tárgyává tett tündérek és boszorkányok mint a JÓ és a ROSSZ megszemélyesítőinek fordítási variabilitása esetében – alkalmas módszert kínál arra, hogy a fordításbeli eltérésekre magyarázatokat találjunk.

A kultúra jelentéseinek egyik tárháza a nyelv. A kognitív nyelvészet a kulturális jelentésképző folyamatok esetében tágran értelmezendő. Minden szöveggént leírható, nyelvi rendszereknek megfelelően viselkedő (szemantika, pragmatika, szintaxis) komplex szemiotikai jel – pl. a bemutatott Mikulás-ünnepkör – vizsgálható a megismerés-tudomány eszközeivel. Az elemzés a kontrasztív kulturális szemiotika kognitív keretbe helyezésével a Mikulás kapcsán erre tett kísérletet. E kognitív keretű kulturális szemiotikai vizsgálódás arra is törekedett, hogy segítséget nyújtson a nyelvtanároknak a kultúráközvetítés vizuális és verbális, auditív elemeinek tudatos meglátásához és feldolgozásához egyetlen komplex szemiotikai jel, a Mikulás-ünnep szemantikai elemzésében és annak interkulturális kontextusainak feltárásában.

A Mikulás alakjának tárgyalása az etnoszemiotika körébe tartozik, amelyet elsősorban a kulturálisan összetartozó közösségek életének jelként, jelrendszerként értelmezhető viselkedési formái érdeklik. Az etnoszemiotika minden, az adott kultúrában valaha intézményesült és működő jelrendszer vizsgálatával foglalkozó szemiotikai résztudomány. Olyan tudományok közötti területet fog át, amely egyfelől része a néprajznak, másfelől pedig a szemiotikának, a jelek általános tudományának (vö. Cs. Jónás 2012). A Mikulás körüli vizsgálódásból kitűnik, hogy a prototipikus kategorizáció a kulturális szemiotikában is élő folyamat. Az elsődleges, központi (alap) jelentéseken túl a periférikus jelentések pontosan leírhatók (figura). Ezek adják azt a sokszínűséget, amely ebben az esetben a Mikulás figurájának kultúránként specifikus vonásait jeleníti meg. Az elvont szimbólumok és a nyelvi kifejezések a képi sémák útján nyerik el a jelentésüket. Ugyanazt az entitást vagy eseményt anyanyelvünkön is különböző módon értelmezhetjük, konceptualizálhatjuk, és így változatos nyelvi kifejezésekkel írhatjuk le. Több nyelvre, több kulturális háttérre gondolva ez a megismerési folyamat további összetevőkkel bonyolódik. Ezek az ismeret-halmazok sohasem fedik egymást tökéletesen, de mindig tartalmazznak olyan bázisinformációt, amely alapjelentésében kategorizálhatóvá teszi a fogalmat vagy fogalomkört. „A Mikulás esetében a magyar, az angol és az orosz figura az ajándékozás fogalmával, a szakállas istenségnek a jóságos nagyapa-szereppé szelídített képi megjelenésével, s a gyermekmesékből ismerős kísérő szereplők sokszínűségével írta be magát az európai kalendáriumok rituáléi közé” – fogalmaz a tanulmány írója. A közös alap teszi felismerhetővé a Mikulás konceptu-

ális rendszerét a három nyelv hozzá kapcsolódó, különböző fogalmi és nyelvi információhalmaza ellenére is.

A fordításstilisztika a funkcionális stilisztika egyik ága, amely a nyelvi valóságon alapszik, és középpontba állítja a nyelvi-stilisztikai és a nyelven kívüli, ún. extralingvális eszközöknek a mondanivaló kifejezésében, illetve az alkotás egészében betöltött bonyolult és változatos funkcióját. Ady *A magyar Ugaron* című versének fordításstilisztikai vizsgálatakor Cs. Jónás Erzsébet azt a megállapítást tette, hogy a fogalmi kategóriák mentális reprezentációja metonimikus formában válik jelentésképző elemmé Ady szövegépítésében. Ady világképe a saját szociokulturális környezete által meghatározott alternatív konceptualizációra épül. A szó szerinti jelentés mögött a szinonimák megválasztása és a halmozás, fokozás adja a művészi szövegstruktúra jelentésképző alappilléreit. A vers orosz szó szerinti fordítása nélkülözi Ady nyelvezetének másodlagos jelentésképző stilisztikai eszközeit. (Az orosz fordítás 1981-ben jelent meg egy Magyarországon kiadott orosz nyelvű válogatásban, Borisz Dubin (1946–) irodalmár, műfordító, szociológus tollából.) A fordítás során két mentális kép találkozik: az egyik Ady Magyarország-képe, a másik az orosz fordító magyarságképe. A célnyelvi orosz olvasóhoz ennek összekapcsolódásaként jut el egy integrált minősítés, amely Adyról és a 20. század eleji magyar viszonyokról egyaránt képet fest. A szerző meglátása szerint az orosz fordítás csak a nyelvi világképet tudja töredezett formában visszaadni, így az orosz olvasó csak felületesen tud képet alkotni Adyról, Ady verséről és a korabeli magyarokról. Mivel Cs. Jónás Erzsébet nem kíván tanácsot adni arra nézve, hogyan lehetett volna Ady *A magyar Ugaron* című versét az eredetihez hű tolmácsolásban oroszul visszaadni, az elemzés csupán arra irányult, hogy rámutasson az eredeti szöveg és a fordítás világképet formáló nyelvi rétegeinek különbségére és a bennük felhalmozott ismereti elemek kompozicionális szövegbeli funkciójára.

Jelen tanulmánykötet anyaga a nyelvészek, az irodalmárok, a gyakorló tanárok és az oroszul tanulók számára egyaránt érdekes olvasmányt nyújt. A kötet végén orosz nyelvű szöveggyűjtemény található.

Irodalom

- Cs. Jónás E. 2008. Az orosz kognitív nyelvészet fogalmi kategóriái és terminológiai bázisa. *Magyar Terminológia* 1. évf. 1. szám. 64–77.
- Cs. Jónás E. 2012. *Kognitív szemantika a fordításban. Orosz kognitív nyelvészet*. Nyíregyháza: Bessenyei Könyvkiadó.